

ШАҲРИСАБЗ ШАҲРИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Исмоилов Суннатулла Абдусаттор ўгли
Тошкент архитектура қурилиш институти

Аннотация. Ушбу мақолада, Шаҳрисабз шаҳрининг пайдо бўлиши, шаҳарнинг архитектуравий композицияси, ривожланиш структураси, арабларнинг қайта қуриш таклиф лойиҳалари, қорахонийларга тегишли ёдгорликлар, мўғуллар истилосидаги вайроналар ва Амир Темури ва Темурийдлар давридаги қайта қуриш ишлари тўғрисида фикр юритилган.

Abstract. This article discusses the emergence of the city of Shakhrisabz, the architectural composition of the city, the structure of development, the proposed reconstruction projects of the Arabs, the monuments of the Karakhanids, the ruins of the Mongol invasion and the reconstruction of Amir Temur and the Timurids.

Аннотация. В данной статье рассматривается возникновение города Шахрисабз, архитектурная композиция города, структура застройки, предлагаемые проекты реконструкции арабов, памятники Караханидов, руины монгольского нашествия и реконструкция Амира Темура и Тимуриды.

Kalit so'zlar: Кеш, яшил шаҳар, араблар қайтақуриш лойиҳаси, комплекс, меъморий ёдгорликлар, Моварауннаҳр, қорахонийлар, мўғуллар, Оқсарой, Дорус Саодат, Дорут тиловат, Руи Гонзалез, Мирзо Улуғбек.

Ключевые слова: Кеш, Зеленый город, Арабский проект реконструкции, Комплекс, Архитектурные памятники, Моварауннахр, Караханиды, Монголы, Оқсарой, Дорус Саодат, Дорут Тилават, Руй Гонсалез, Мирзо Улуғбек.

Keywords: Kesh, green city, Arab reconstruction project, complex, architectural monuments, Movaraunnahr, Karakhanids, Mongols, Oqsaroy, Dorus Saodat, Dorut tilovat, Rui Gonzalez, Mirzo Ulugbek.

Кириш. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ Ўзбекистонда архитектура ва қурилиш соҳасини янада такомиллаштиришга катта эътибор берилди. Мамлакатимизни жадал ривожлантиришга қаратилган Ҳаракатлар стратегиясида шаҳарсозлик ва меъморчилик, қурилиш таълими ва илмини янада такомиллаштириш, сўнгги йиллардаги қурилиш индустриясини инновацион ривожлантириш, меъморий ёдгорликларни сақлаш ва улардан оқилона фойдаланиш борасидаги муаммоларни ҳал этиш чора-тадбирлари изчил амалга оширилмоқда. “Жадал ва барқарор ривожланишга қаратилган бу сиёсат бундан кейин ҳам сўзсиз давом эттирилади”. Бу борада ўрта аср меъморий ёдгорликларини сақлаш ва улардан самарали фойдаланиш йўлларини янада

такомиллаштириш, тарихий обидалардан мамлакатнинг сайёҳлик имкониятларини оширишда оқилона фойдаланиш долзарб вазифалардандир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 21 июлдаги ПҚ-200-сонли “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори, 2018 йил 11 апрелдаги ПФ-5408-сонли “Ўзбекистон Республикаси Қурилиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида”ги ҳамда 2018 йил 19 декабрдаги ПҚ-4068-сонли “Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонлари ва мазкур соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур мақола муайян даражада хизмат қилади.

Асосий қисм. Шахрисабз (форс тилида "Яшил шаҳар") - ўрта асрда Кеш, Қашқадарё водийсининг тоғлар билан ўралган шарқий қисмида жойлашган. Сувнинг кўплиги ва серҳосиллиги, унумдор тупроқлари милоддан аввалги 2 минг йиллик шаҳар сивилизациясини олдиндан белгилаб берган. Аҳолининг истилочиларга қарши доимий курашлари кучли деворлар билан ўралган шаҳар-қалъалар сифатида шаклланган шаҳарларни ўзига хос режалаштиришда намоён бўлди. Улардан бири қадимги Кеш еди, унинг ҳудуди XIII асрда Темурийлар шаҳрининг асосий режалаштириш тузилишига айланди. XIV асрда Шахрисабз Кеш вилоятининг йирик маданий ва сиёсий маркази бўлган. [2]

XIII асрда бу шаҳар араб босқинчилигига ва янги динни зўрлик билан мажбурлашга қарши кураш маркази бўлган. Муқанна (Хошим ибн Хақим) бўлган кўзғолоннинг ғоявий пойдевори динлар еркинлиги ва барча маданиятларнинг тенглиги еди. XII асрда Мўғуллар истилоси пайтида ҳам Кеш халқининг еркинликсевар руҳи намоён бўлди. Шахрисабз-Кеш 1370 йилда ватанини озод қилган ва Маварауннаҳр ҳукмдори бўлган Барлас қабиласи - Темурни тарғиб қилди. Кейинчалик у катта марказлашган давлат яратди. Олимларнинг фикрига кўра, Темур Европа ва Осиё давлатларининг сиёсий ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатган. Улар Темур Мўғул давлатини сиқиб чиқариб, Россиянинг янада озод бўлишига ва тикланишига ёрдам берганини таъкидламоқда. 1402 йилда Темурнинг турк султони Боязид устидан ғалаба қозониши Европага аниқ ҳалокатли босқиндан қочишга ёрдам берди. [3]

Ўша даврда Шахрисабзнинг тарихий аҳамияти буюк империянинг норасмий капитали сифатида кўтарилган. Шаҳар Европа ва Осиёнинг турли мамлакатларидан елчилар ва ишбилармонларни қабул қилган. Шахрисабзнинг маҳаллий аҳолиси дунёнинг кўплаб мамлакатларига елчилар сифатида юборилган. Савдо, ҳунармандчилик, санъат ва илм-фан ривожига ёрдам берадиган қудратли марказлашган давлатни яратиш. Шахрисабзда ўзига хос ижтимоий-маданий ҳаёт шаклланди. Шаҳар олимлар ва рассомларнинг

марказига айланди, шунинг учун араб тарихчилари уни "Куббатул улм вал адаб" ("билим ва зодагонлик кубоги") деб аташган. Амир Темурнинг рухий устози - Шамсаддин Кулёл, шунингдек бутун мусулмон оламида тан олинган олти имом-мухаддис (Муҳаммад пайғамбар(С.А.В.) фаолияти таржимони) нинг учтаси: Абу Муҳаммад Абдул Ҳамар ибн Носир Ал-Кеший (Ҳазрати Имоми), Абдуллоҳ Ад-Даромий Ас-Самарқандий ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийлардир.

Темур ва унинг авлодлари ўзларининг туғилган шаҳрига катта еътибор беришди, у ерда ноёб меъморчилик ва безаклар билан ажралиб турадиган ажойиб бинолар куришди. Ҳатто ушбу биноларнинг қолдиқлари ҳам ўзининг тарозиси, ўзига хос декораси, ранглари билан таассурот қолдиради ва ўхшашлари йўқ. Проф. Р. Хилленбранд, 1371 йилдан 1438 йилгача Шаҳрисабз темурийлар меъморчилигининг марказига айланди дейди. Улкан ансамбллардан ташқари кўплаб саройлар, масжидлар, мадрасалар, ҳаммомлар, карвон-саройлар, кўприклар курилган. 1404 йилда Шаҳрисабзга ташриф буюрган Испания елчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг ёзишича, шаҳар водийда жойлашган ва у ҳар томондан кўплаб сойлар ва каналлар, боғлар, чуқур хандаққа ега кучли девор билан ўралган. Шубҳасиз барча бинолар орасидан ғурур ифтихори бўлган пештоқиға: "Агар сиз бизнинг кучимизга шубҳа қилсангиз, бизнинг биноларимизга қаранг" деб ёзиб қўйилган буюк Оқ-Сарой саройига боради. Биз Руи Гонсалес де Клавихо ва Темур авлодидан бўлган Муҳаммад Бобурнинг ёзувлари туфайли Оқ-Сарой саройининг улуғворлигини тасаввур қиламиз. Шаҳрисабзнинг баланд бинолари меҳмонга темурийлар меъморчилигининг янада аниқроқ кўринишини олишга имкон беради. Ушбу бинолар алоҳида-алоҳида бўлишдан кўра деярли гуруҳ бўлиб муҳим аҳамиятга ега. Марказий Осиёда ҳам, бутун Ислом оламида ҳам аналоглари йўқ. Ҳатто биноларнинг сақланиб қолган қисмларида ҳам биз давлатнинг қудрати ва фаровонлигини ифодалайдиган махсус меъморчилик услубини кузатишимиз мумкин.

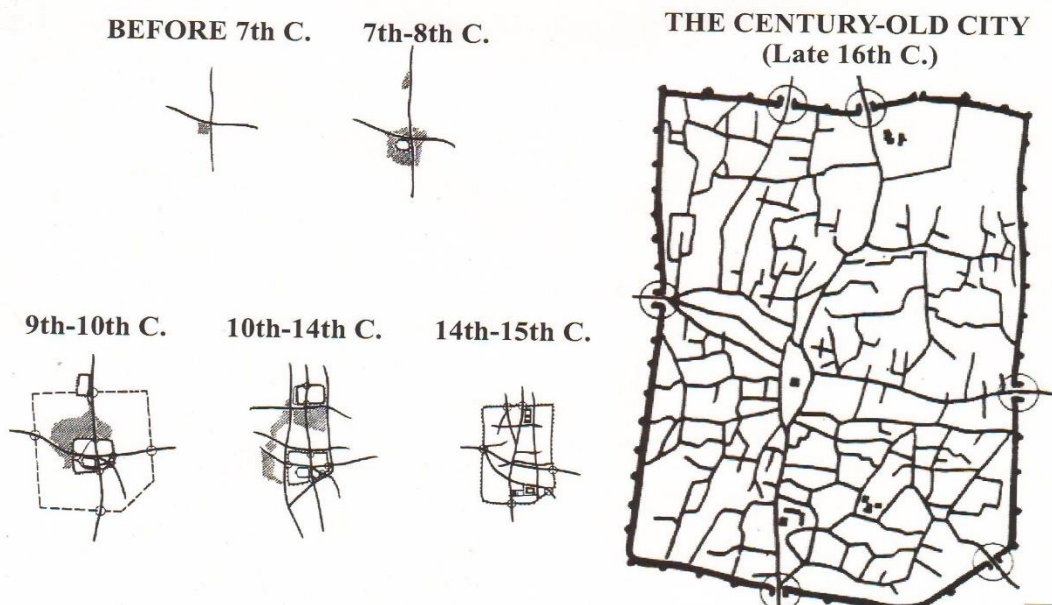
Уй-жой шароитида маданий турмуш тарзи асрлар давомида шаклланган анъаналарнинг оқилона тамойилларини сақлаб қолди, улар уй-жой таркибида коллективизм ва ўзини ўзи бошқаришга асосланган махсус тарозиларнинг маҳалла кварталлари сифатида намоён бўлди. Маҳалла турар жой шароитида жамоат ҳаётининг бош ҳужайрасидир. У аниқ ижтимоий-ҳуқуқий муаммоларини тартибга солади, ижтимоий тадбирларни ташкил қилади.

Шаҳрисабзнинг тарихий қисми ўзининг режалаштириш тузилиши билан ноёбдир, унда Темурийлар даври шаҳри элементлари акс етган. Темур ва Темурийларнинг бинолари ва иншоотлари меъморчилик ва декоратив санъатнинг ноёб намунасидир. Шаҳарнинг тарихий қисми урбанизация жадал ривожланишига дуч келмаган. Шаҳрисабзнинг барча сақланиб қолган бинолари

ва иншоотлари бизга Темур ва бутун Темурийлар меъморчилиги ва шаҳри ҳақида тўлиқ тасаввур беради. Замонавий қурилиш ишлари янги ҳудудларда, қалъа деворларидан ташқарида амалга оширилди. Шунинг учун Шаҳрисабзнинг қадимий қиёфаси шаҳар деворлари ичида сақланиб қолган. Қадимги шаҳар таркибига асосан Темурийлар даврида барпо етилган ноёб маҳобатли меъморчилик ёдгорликлари ва анъанавий уйлар киради.

Шаҳрисабзнинг тарихий қисми XIV асрга қадар шаклланган, чунки Ўрта асрдаги Кеш ёдгорликлари қолдиқлари Темур даврида қурилган қалъа деворлари ичида аниқланган. Археологик тадқиқотлар натижасида Дорут Тиловат мажмуаси остида жануби-шарқий қисмида жойлашган VII – VIII асрларга тегишли қадимий шаҳарни режалаштириш аниқланди. Аммо узоқ вақт олдин иккита марказни боғлаб турган асосий кўча ҳали ҳам мавжуд. Буни ҳозирги топографияда ҳам кўришимиз мумкин, бу ерда Темур маъмурий биноси Оқ-Сарой саройи жойлашган. Шаҳарнинг жануби-шарқий қисмида XI-XII асрлар масжиди қолдиқларида Темур Дорут Тиловат мажмуасини барпо етган ва шу жойдан шарққа қадимий қабристон ҳудудида Дорус Саодат мажмуаси қурдирган. Темурийлар давридаги барча сақланиб қолган бинолар ва иншоотлар архив-библиографик манбалар ва археологик тадқиқотлар билан тасдиқланган ҳужжатдир ва ҳақиқийлиги талабларига жавоб беради. [7]

Тарихий қисм тўртбурчак шаклида, чорраҳада Чорсу савдо бозори жойлашган иккита кўчадан иборат. XIV асрда шаҳар кучли қалъа деворига ега бўлган. Ҳозирги вақтда ушбу деворнинг фақат шимолий ва шарқий қисмлари мавжуд. Шаҳар деворининг ҳар икки томонида катта ешиклар бўлган. Улар йирик шаҳарлар ёки аҳоли пунктлари билан боғланган йўлларга йўналтирилган. Масалан, Оқ-Сарой саройидан унча узоқ бўлмаган шимолий дарвоза Самарқанд деб номланган; жанубий дарвозалар - Термиз, ғарбий ешиклар Бухоро йўлига бурилган. Тарихий шаҳарнинг марказий қисмида бозор бўлган. Ушбу туманда сақланиб қолинган ёдгорликларда яна карвон-сарой, ҳаммом, хонақоҳ, маҳаллий масжидлари мавжуд. Оқ-Сарой саройи егаллаган бутун ҳудуд сақланиб қолмади. Сарой режалаштиришнинг баъзи қолдиқлари сақланиб қолган холос. Чорсу бозоридан жанубда Темур даврининг кўплаб иншоотлари ва бинолари жойлашган.

(1-расм) [1]

Шаҳарнинг ички тузилиши Самарқанд, Бухоро ва бошқа Ўрта Осиё шаҳарлари сингари ривожланиб, ички ва ташқи қисмлардан иборат бўлган. Ички қисмида маъмурий бинолар, масжидлар жойлашган. IX асрларда иккала қисм бирлаштирилиб, шаҳар ҳудуди жанубга ва жануби-шарққа қараб кенгайтирилган.

Араб географларининг тавсифларига кўра Кешни қайта қуриш жараёни IX-X асрларда олиб борилган. Кешнинг чеккасида рабод (яшаш жойи) билан бирга иккита дарвозали янги шаҳар яратилди ва уни ташқи шаҳар деб аташди. Иккала қисми ҳам йўналишларига кўра номланган кўчалар боғлаб турарди. [8]

IX-X-асрларда ушбу ҳудуднинг яхлитлигини бузмасдан, шаҳар ривожланишини давом еттирди ва X асрга қадар икки қисмга бўлиниб, одатий ўрта аср шаҳарчасига айланди. XII асрда Ўрта Осиёда Сомонийлар, турк қабилалари, Қорахонийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар ва бошқалар сулолалари ўртасида чексиз урушлар бўлиб ўтди. Аммо Мавараннаҳрда олий ҳокимият учун ҳарбий-сиёсий курашларга қарамай, шаҳарларда, айниқса маданий савдо марказлари бўлган шаҳарларда кенг қурилиш ишлари давом етди. Шахрисабз бу борада истисно эмас еди. Ушбу шаҳарда қурилиш ишлари Самарқанд, Бухоро, Ҳиротдан кам бўлмаган.

Шахрисабзнинг тарихий қисмининг аҳамияти ҳам ўзига хос ва ноёб халқ ҳунармандчилиги билан белгиланади. Шахрисабз кулоллари, заргарлик буюмлари усталари, гилам тўқувчилар ва ҳ.к.ларнинг наслдан наслга ўтиб келаётган турли хил буюмлари, безаклари, ишлаб чиқаришнинг анъанавий технологиясидан далолат беради.

Оқ-Сарой, Кўк-Гумбаз масжиди ва Шайх Шамсаддин Кулол мақбарасининг пойдеворида олиб борилган археологик қазилмалар натижасида Қорахонийлар даврига оид ёдгорликларнинг йирик қолдиқлари топилди.

XIII аср бошларида мўғуллар истилоси Моварауннахр маданий ҳаётининг ривожланишини сезиларли даражада тўхтатди. Кўплаб вайрон қилинган шаҳарлар ҳеч қачон қайта тикланмаган. Фақат бир ярим асрдан кейин шаҳар ҳаётини тиклаш жараёни яна бошланди.

XIV ўрталарида ажратилган ҳудудларни бирлаштириш жараёни кучайтирилди. Бу даврда Темур буюк империяни яратди. Темур ва Темурийлар даврида Шаҳрисябз Ўрта асрлар шаҳарсозлигининг барча анъаналарини мерос қилиб олди, ўзининг қадимий тарихий марказида шаҳар ичкарасида, маданий ва ёдгорлик бинолари ва иншоотлари; ташқи шаҳар саройлари ва маъмурий бинолар қурилди. Темур ва Улуғбек ҳукмронлиги даврида Шаҳрисябзда пойтахт барпо этиш ғояси тўлиқ анъанавий шаҳарсозлик тамойилларига асосланган еди.

Темур шаҳар атрофини деворлар билан ўраш, шунингдек, аввалги иккита алоҳида қисмни тиклаш ва шаҳарнинг ҳар бири учун аниқ вазифаларни белгилаш орқали мустаҳкамлади. X-XII асрларда маъмурий марказ бўлган шаҳарнинг шимолий-шарқий қисмида Темур қайта режалаштириш ишларини олиб борди ва улуғвор Оқ-Сарой саройини барпо этди. VII-VIII асрларда ўрта асрларнинг дастлабки аҳоли манзилгоҳлари жойлашган жой бўлган шаҳар ичкарасидаги жануби-шарқий қисмида қурилган ва XI-XII асрларда вайронага айланган сабор масжидини қайта қурган ва кейинда Дорут Тиловат деб номланган. Шарқий қисмда, ёпиқ маҳаллада - қирол оиласи шахсларини дафн этиш учун Дорус Саодат ёдгорлик мажмуасини қурдирган.

Хулоса. Бугунги кунда ота-боболаримиздан бизгача етиб келган осори-атиқаларни кўз қорачиғидай асраб, уларни кейинги авлодларга етказиш учун қўлимиздан келганича асраш ва сақлаш бизнинг асосий мақсадимиздир. Уларни сақлаш билан биргаликда мустақилликдан кейин қайта таъмирланаётган аждодларимиздан меърос бўлиб келаётган кадамжоларни асраш тамойилига амал қилишимиз лозим. Чунки ўрта асрларда бунёд этилган қадимий бинолар аниқ геометрик шакллар мутаносибликларига риоя қилинган ҳолда бунёд этилган.

Амир Темур Шаҳрисябзни ўз империясининг пойтахтига айлантирмоқчи бўлган. Аммо давлат манфаатлари уни бу ғоядан воз кечишга ва Самарқандни давлат пойтахтига айлантиришга мажбур қилди, гарчи у бутун ҳукмронлиги даврида ўзининг шахсий кўрсатмаларига биноан кўплаб қудратли ва маҳобатли бинолар қурдирган бўлсада, туғилган шаҳрига алоҳида еътибор қаратган. Шаҳрисябз қурилишининг анъанасини Улуғбек (Темурнинг набираси) XV аср

бошларида давом еттирди. Лекин XIV-XVII асрларда Шаҳрисабз яна кичик аҳамиятга ега шаҳарга айланди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Historical of Shahrissyabz city”. UNESCO. 2000 year
2. Historic Centre of Shakhrysyabz (Uzbekistan) 28-31 March 2016
3. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т., 1972.
3. Аҳмедов М. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. Т.: 1995.
4. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Т.: 2000-2006.
5. Маматмусаев Т.Ш. Ўзбекистон тарихий шаҳарларининг типологик ривожланиши. – Т., 2019.
6. Маматмусаев Т.Ш. Мирзо Улуғбек даври архитектураси. – Т., 2014.
7. Археология Средней Азии. Сборник научнкх трудов. № 533. Т. 1977.
8. “Бобурнома” Заҳириддин Муҳаммад Бобур.